

Калашніков В. Дохристиянські вірування давніх слов'ян / В. Калашніков, О. Вознюк // Історія релігій в Україні : праці XII Міжнар. наук. конф., Львів, 20-24 травня 2002 р. – Львів : Логос, 2002. – Кн. 1. – С. 8-12.

В. Г. Калашніков,
кандидат філософський наук, доцент;
О. В. Вознюк,
аспірант
(Житомирський державний педуніверситет ім. І. Франка)

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Дослідження релігійних вірувань давніх слов'ян значно ускладнюється обмеженістю достовірних історичних джерел, письмових пам'яток VI-XII ст., недостатньою базою археологічних матеріалів тощо. Сучасні пережитки давніх вірувань і обрядів, описані в етнографічній літературі, також не дають чіткого уявлення, бо суттєво змінилися за тисячі років історії людства. Незважаючи на ці труднощі, все ж загальні риси дохристиянських вірувань можна визначити.

Ранньослов'янський родоплемінний лад не передбачав ні економічного, ні політичного, ні духовного об'єднання, у кожного роду або племені були свої предмети вшановування. Разом з тим, дослідники відмічають однаковість або схожість багатьох об'єктів поклоніння у різних племен. Спочатку у слов'ян були уявлення про духів, які живуть у неживих речах або біля них (фетишизм); потім духи переходять у живу природу (тотемізм) і лише після цього формуються уявлення про богів. Вважалося, що на небі жили вищі істоти-боги, на землі – різні духи, під землею – виключно злі духи (демони). На наш погляд, така структура уявлень була обумовлена відносним накопиченням знань і практичного досвіду людей, що привело в кінцевому підсумку до антропоморфних образів слов'янських богів. Самі люди ставали розумнішими, сильнішими, а боги все більш олюднювались, бо розділились на чоловічі та жіночі, що характерно для розвинутих політеїстичних релігій. Слід зазначити, що в давньому Римі не поділяли божества за статевими ознаками, бо навіть до Юпітера зверталися як до батька, чи матері, чоловіка чи жінки.

Загалом, можна говорити про колосальну міфологему “Андрогін”, яку ми знаходимо у діалозі Платона “Бенкет”, де йдеться про Андрогіна як доведеного сполучення чоловічого та жіночого аспектів. У традиції іудаїстської кабалістики (книга “Зогар”) та християнської містики (Я. Беме, Фр. Баадер та ін.) першолюдина Адам розуміється як цілісний богоподібний Андрогін. При

цьому місії Христа, як вважали християнські містики, полягає у відновленні втраченого людиною після гріхопадіння андрогінного образу. Отже, характерною рисою міфологічної свідомості є ідея андрогінії – сполучення в межах однієї сутності чоловічого та жіночого. Двостатеві істоти, андрогіни, вважалися всюди богами, “надлюдьми”. Багато верховних богів стародавності були андрогінними: давньоіндійський Брама-Вак виокремлює жіночу іпостась (Шакті); єгипетський Бог Озирис, який перетворюється на Ізіду, а потім знову повертається до свого чоловічого статусу; Аполлон, грецький Бог Сонця, спочатку також був двостатевим; про Зевса іноді говорять як про Діву, на могутньому його тілі іноді зображають жіночий атрибут Диви – груди; двостатевою вважалася і богиня Венера (Афродіта, Аврора), яка в найбільш стародавніх алегоричних портретах зображається з бородою.

Релігійні уявлення слов’ян мають певний зв’язок з віруваннями як європейських, так і азійських народів. Ці зв’язки простежуються як в назвах міфологічних персонажів, так і в уявленнях про Всесвіт. Так, саме слово “бог”, його зміст, розглядається й досі по-різному. Найбільш поширена думка, що термін власне слов’янський, але має зв’язок з давньоіранськими та давньоіндійськими термінами. Лінгвісти стверджують, що “бог” – ще “щастя, успіх, удача”. Звідси і “багатий” (має бога, щастя), а також “убогий” (віддалений від бога, щастя, успіху). Заслуговує на увагу думка київського дослідника А.Железного, що слово “бог” бере початок від ведичного Бхага (доля, щастя), але на Русь воно потрапило від тюрків, які трансформували Бхага у Бок (знайти мир, спокій), а слов’яни – у Бог.

Інше загальнослов’янське поняття “бес”, “біс”, вочевидь, спочатку означало все страшне і зле в надприродних силах, бо подібне значення мають литовське “baisas” – страх, латинське “bestia” – звір, чудовисько, англійське “beasty” – чудовисько. Після запровадження християнства на Русі слово “бес” стало синонімом злого духа і, навіть в сучасній російській мові поширені слова “бешеный”, “беситься” та ін., в українській – “біс”, “біситися” тощо.

Дохристиянське значення слова “чорт” чітко не визначене. Можливо, уявлення про чорта пов’язане з словом “чорний”, але мають право на існування інші припущення. Досить логічно намагається пояснити цей термін К.Ербен, який в основу дослідження поклав корінь “KVT”, що інтерпретується у різних слов’янських мовах як злий дух. Ймовірно, що той же корінь міститься в відомому всім слов’янам слові “карачун”, яке має декілька значень: зимове свято сонцевороту, обрядовий хліб (коровай), що випікається в цей час, а також якийсь дух зими, смерті (“его хватил карачун”, що з російської – “він помер”). Не виключаємо, що давні слов’яни вірили в якесь божество зими і смерті, що могло бути втіленням лютого зимового холоду. Помітні й сліди роздвоєння образу “KVT”, що, можливо, пов’язано з основами дуалізму, уявленнями про світле й темне начало. Але корінь “KPT” майже

щез, а “ЧРТ (чорт) – зберігся майже в усіх слов’янських мовах як уособлення будь-якої темної, страшної та злої надприродної сили. Цікаво, що в деяких ізольованих груп слов’ян (лемки, бойки, гуцули) залишилися сліди іншого підходу до поняття “чорт”, зокрема як до земного духу а не пекельного. Тут чорт часто допомагає персонажам казок, іноді навіть зовсім безкорисливо, без забирання душі та інших дій, характерних для злих сил.

З письмових джерел нам відомі прізвища деяких ранньослов’янських богів, які мали відношення до явищ природи а також до господарської діяльності людей. Такими були, наприклад, сонячні божества Сварог, Дажбог, Божич, Хорс; Білобог – творець землі; Рожаниці – богині родючості, що накликають дощі. Був культ і богині-землі, хоча безпосередньо й не засвідчений. Неясним залишається й релігійно-міфологічне значення культу Рода й Рожаниць. Можна припустити, що спільних загальнослов’янських богів практично не існувало. Так, чисельні божества згадуються авторами хронік лише як племінні, а не спільнослов’янські (Святовит, Радогаст – боги лютичів, Триглав – бог поморян, а також племінні боги Ругевит, Геровит, Яровит, Пров, богиня Сіва тощо). У сербів племінним богом був Дабог, який пізніше перетворився на антагоніста християнського бога. У різних племен найчастіше зустрічається тільки ім’я Перуна, але це просто епітет бога-громовика, на що вказує суфікс “-ун”, як у словах “тріскун”, “блискун”, “тримун” тощо. У східних слов’ян цей епітет переріс в самостійне ім’я, перекинувши попереднє значення і зробивши його атрибутивним.

Якщо аналізувати міфологічний світ східних слов’ян, то з’ясовується, що уявлення про потойбічний світ складаються з пекла, де живе Чорнобог (бог темного земного вогню, зла, зими, жахів холоду, голоду і ночі, який зображався у вигляді лева) і “вирій” або “вирай” (від якого походить християнський “рай”). Керує вириєм та має від нього ключі Білобог, який виступає супротивником Чорнобога. Своєю палицею Білобог як бог неба і дня збирає хмари і протикає їх, щоб пролився дощ.

У східних слов’ян богом-батьком Всесвіту вважався Род, який дав життя всьому сущому, зокрема й богам, і уособлював чоловічу силу. Мокош або Мокоша – богиня землеробства, жіночих робіт, прядіння і ткацтва, богиня, яка була єдиною жіночою істотою в пантеоні князя Володимира. Можливо, раніше Мокош була іпостассю Матері-Землі. Син Рода і однієї з Рожаниць Сварог (бог небесного вогню) жбурнув на землю ковальські кліщі, після чого люди стали вмілими ковалями. Сварог – батько Дажбога, бога сонця і жнив, достатку і добра. Інше втілення сонця – Хорс, бог сонячного диска, око неба. Богиня місяця – Диділія, покровителька породіль і зцілителька жіночих хвороб, яку зображували оголеною жінкою з факелом. Мати Диділії – Числобог, богиня рахунку часу, вона тримає в руках місячний диск, її час – з заходу до сходу сонця, але вона не має відношення до темних сил зла.

Одне із найбільш шанованих божеств східних слов’ян – Троян, по-

ходження якого нам майже невідоме. Він – володар простору і часу, від імені Рода керує трьома стихіями, зокрема небом, землею і підземним царством (Виразем, Яв'ю і Нав'ю). Слов'яни вважали його добрим богом ночі і місяця. Денниця – ранішня зоря, коханка Трояна, але Хорс ревнує її і не дозволяє зустрічатися з місяцем. Стрибог був богом повітряних стихій, давнє верховне божество неба і Всесвіту. Слов'яни уявляли його гуслярем, що перебирає струни, з луком за плечима і сагайдаком на поясі. Боги вітрів (Літник, Сівер, Стрига, Хор) – Посвисти – діти Стрибога, з інших джерел – онуки.

В Київській русі верховним богом був Перун, якого називали ще княжий бог, що приводить до думки, що простий люд не дуже йому поклонявся. Перун, як бог небесних явищ і війни, в правій руці тримав лук, а в лівій – стріли (гromовики). Птах Перуна – півень, його день тижня – четвер, дружина його – Молонья (Блискавка). Побутовав міф про викрадення Молоньї богом скотарства Велесом, внаслідок чого народився Вогонь. Дуже древнім божеством виступає Сімаргл – бог злаків, молодості, парості, який зображувався як крилатий вовк чи пес, вважався одним з головних древлянських богів.

Крім цього, в політеїстичних віруваннях слов'ян існувало ще багато божественних персонажів. Так, наприклад, Волосині – богині зірок; Дана – древня, ще індоєвропейська богиня вод (від цього імені походять назви Дніпро, Дон, Дунай, Донець, Дністер та інші), Доля – бог удачі, успіху та багатства; Желя – богиня печалі, скорботи, плачу; Жива – богиня життя; Мара (Морена) – донька Чорнобога, богиня п'їми і зла, страшних сновидінь, хвороб, смерті (мати 13 доньок – міфічних потвор, яких вона пустила по світу нести людям хвороби); Лада – богиня кохання і шлюбу, юності, краси, вірного подружжя, любові та щастя; Ладо – син (або батько) Лади, подібний Ероту; Погода – бог ясних днів; Припікала – бог любовострастя; Пров – бог правосуддя; Ховала – дванадцятиокий дух, уособлення зірниць, та багато інших.

Майже в усіх слов'янських народів існує повір'я про духів природи, особливо уособлення загадкового лісу (рос. “леший”, укр. “лісовик”, білор. “лешук”, “пуцеевик” тощо). В таких поняттях втілюється обережне відношення слов'янина-землероба до дрімучого лісу, у якого треба відвойовувати землю для господарства, що було важко з погляду безпеки життя. Набагато більший страх, ніж відносно добродушний лісовик, викликав дух водної стихії (рос. “водяной”, укр. “водяник” і т.д.), бо небезпека втопитися в озері чи річці куди страшніша, ніж заблукати в лісі. Характерними також є образи польового духу (полудниці) в степах та духів гір в гірських областях України, Польщі і Чехії (“скобик”, “плайко” – у лемків і гуцулів).

Більш складним для розуміння виступає образ Вили, особливо поширений у сербів, болгар (“самовила”, “самодіва”), хоча зустрічається він і в чеських, і в східнослов'янських джерелах. Вили – лісові, польові, гірські, водяні чи повітряні діви, які ставляться до людини по-різному, залежно від її

поведінки. Крім релігійних вірувань образи Вили фігурують в південно-слов'янських епічних піснях. Навіть сьогодні етимологія самого слова неясна, хоч воно, без сумніву, слов'янське, бо в цьому образі поєдналися різні уявлення: і уособлення природних стихій, і сили родючості, і уявлення про душі померлих. Більшість дослідників вважають цей образ виключно південнослов'янським. Складним також є питання про походження образу Русалки, бо він, чи аналогічний йому, є відомим всім слов'янським народам. Відомо, що слово “русалка” має латинську основу і до нас його занесли перші християни. Але в образі русалки поєдналися більш давні жіночі божества природи: водяниці, бродниці, мавки, берегині. До речі, образ Берегині, як водяного чи повітряного духу зберігся і в наш час (покровитель сім'ї, дітей, відлякує від дому упирів), та уявляється як голі та дуже красиві жінки, що танцюють під повним місяцем на луках, не приминаючи трави. Берегині можуть бути і злими – по відношенню до поганих людей чи малих дітей – затягують їх у воду.

У сучасних слов'янських народів збереглася велика кількість інших демоністичних уявлень про надприродні сили, як ворожих, так і добрих для людини. Під впливом християнської церкви більшість цих міфологічних образів були об'єднані поняттям “нечиста сила”. Ще і в наш час слов'янська міфологія, пантеон слов'янських богів дуже слабо досліджені. Величезний масив накопичених і необроблених даних чекає своїх дослідників, бо дуже сумно, коли ми непогано знаємо грецьку міфологію і майже не знайомі із своєю, хоч вона не менш багата, яскрава і цікава.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Боровский Я.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982.
Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992.
Кононенко А. Персонажи словянской мифологии. – К., 1996.
Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології.- К.,1992.
Подгошин А.М. Море студеное. – Л., 1954.
Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., 1987.
Токарев С.А. Религии в истории народов мира. – М., 1986.

